

वृद्धांच्या सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. बबन शामरावजी सेलकर

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, स्व. रा. भारती कला वाणिज्य आणि सु. रा. भारती विज्ञान महाविद्यालय आर्णी ता. आर्णी जि. यवतमाळ.

प्रस्तावना :-

वृद्धपणा म्हणजे परिपक्वता विचारांची, जिवन विषयक अनुभवांची केवढी तरी शिदोरी वृद्धांजवळ असते. पण ती पेलणारी शरीर यंत्रणा मात्र थकत चाललेली असते. वाढत्या वयामुळे शरीराला येणारी ही थकावट, माणसाला अस्वस्थ करते, सुखाला ओहोटी लावते. “सुखी म्हातारपण म्हणजे गुलबकावलीचे फुल असे नटसम्राट मध्ये” मधील बेलवलकर म्हणतात. गुलबकावलीचे फुल जसे नेहमीच दुर्मिळ असते, तिच गोष्ट सुखी म्हातारपणाबद्दलही खरी असते. सुख हे मानल्यावर आहे. पण तरीही वाढत्या प्रौढ वयातून जेव्हा व्यक्ती वृद्धपणाकडे झुकू लागते तेव्हा तिला हा वृद्धपणा नको असतो. लोकांनी आपल्याला म्हतारा म्हणू नये याची काळजी घेवू लागते. शरीर थकले तरी आपण मनाने तरुण आहोत, तरुणांच्या बरोबरी काम करू शकतो, तरुणांना लाजवेल असा उत्साह आपल्याजवळ आहे हे सिध्द करण्याचा वृद्ध अट्टहास करीत असतो.

भारतामध्ये 19 व्या शतकामध्ये वृद्धांची समस्या नव्हती. 20 व्या शतकामध्ये आपल्या देशात वृद्धांची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. वर्तमान काळामध्ये आपल्या देशात वृद्धांची समस्या दिवसे न दिवस भेडसावत आहे. भारतामध्ये संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तीत्वात होती. तोपर्यंत वृद्धांची समस्या निर्माण झाली नव्हती. परंतु संयुक्त कुटुंब पध्दतीचा न्हास होवून विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तीत्वात आल्याबरोबरच वृद्धांची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. ज्याप्रमाणे शहरी भागात वृद्धांची समस्या निर्माण झाली त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागामध्ये सुध्दा वृद्धांची समस्या दिसून येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे नोकर आणि व्यवसायाच्या निमित्ताने मुलं शहरात स्थायिक झालीत. घराची समस्या, जागेचा प्रश्न, शहरातील वाढता खर्च इत्यादी कारणामुळे वृद्ध आईवडीलांना शहरात आणणे शक्य नसते. ते खेड्यात राहतात. मुलं आपल्या पत्नी मुलांसह शहरात राहतात. त्यामुळे खेड्यातील वृद्ध आईवडिलांकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे ग्रामीण भागात सुध्दा वृद्धांची समस्या दिसून येते.

वृद्ध कोणास म्हणावे ? हा तसा एक विवाद्य प्रश्न आहे. सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की, “A Man is as old as he think” याचा अर्थ जेव्हा माणसाला वाटते की, आपण वृद्ध झालो, तेव्हा त्याला वृद्ध म्हणावे हा अर्थ योग्य नाही. पाश्चात्य देशामध्ये मागील शतकापासून वृद्धांच्या संदर्भात अध्ययन करण्यात आलेले आहे. वृद्धांच्या समस्याबाबत अध्ययन करणारे एक स्वतंत्र शास्त्र विकसित झाले. या शास्त्राला “Gerontology” वार्धक्यशास्त्र किंवा वृद्धापकाळाचे शास्त्र असे म्हणतात. शरीराच्या विविध घटकांची झिज झाली की, वार्धक्य येते असा विचार आयुर्वेदात मांडण्यात आला आहे. शरीराच्या घटकांची गुणवत्ता वाढवून तारुण्य टिकविण्यासाठी आयुर्वेदामध्ये रासायनिक चिकीत्सा सांगितली आहे. हिपोक्रेटीस इसवी सन पूर्व 5 वे शतक वृद्धांची तुलना शिशिर ऋतुशी करीत असे. अँरिस्टॉटलच्या मते “ प्राण्यांच्या शरीरात एक प्रकारची उष्णता असते व वाढत्या वयाबरोबर ती कमी होत जावून वृद्धत्व व मृत्यू येतो. 13 व्या शतकामध्ये रॉजर बेकनने वृद्धांच्या आरोग्यावर एक पुस्तक लिहिले होते. तसेच वार्धक्यातील विकारावर पहिला शास्त्रीय ग्रंथ 1840 मध्ये लिहीण्यात आला.

वार्धक्यशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटना 1950 मध्ये स्थापन करण्यात आली. या विषयावर अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदा भरविण्यात आल्या आहेत. ब्रिटन, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, जापान इत्यादी देशांमध्ये वृद्धांकरीता राष्ट्रव्यापी संघटना काम करीत आहेत. अशा संघटना “इंटरनॅशनल एजिंग फेडरेशन” या संस्थेला संलग्न झाल्या आहेत.

व्यक्तीच्या जीवन काळातील शेवटचा काळ म्हणजे वृद्धावस्था होय. बाल्यावस्था, तरुणावस्था आणि वृद्धावस्था या व्यक्तीच्या जीवनचक्रातील तीन अवस्था असून वृद्धावस्था ही शेवटची अवस्था होय. या अवस्थेमध्ये व्यक्ती शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल होतो. व्यक्तीचे अवयव थकतात. या काळामध्ये व्यक्तीला आराम हवा असतो म्हणून मानवी जीवनातील न टाळता येणारा शेवटचा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था होय. म्हणूनच एलीझाबेथ हरलॉक यांनी असे म्हटले की, वृद्धावस्था म्हणजे जीवनातील शेवटचा मावळणारा कालखंड होय.

भारतामध्ये 1951 मध्ये वृद्धांची संख्या 29 दशलक्ष होती. एकूण लोकसंख्येच्या 8.3 टक्के लोकसंख्या ही वृद्धांची होती. 1961 मध्ये 32 दशलक्ष, 1971 मध्ये 44 दशलक्ष इतकी वृद्धांची संख्या होती. 1991 मध्ये एकूण वृद्धांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली आहे. याचाच अर्थ वृद्धांच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. आपल्या देशामध्ये जवळपास 6 कोटी लोक 60 वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त वयाची आहेत. ग्रामीण आणि शहरी समाजातील वृद्धांचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, ग्रामीण समाजातील 95 टक्के पेक्षा जास्त वृद्ध हे आपल्या कुटुंबासोबत राहतात तर शहरी समाजातील वृद्ध हे फार मोठ्या प्रमाणात एकाकी जीवन जगत आहेत. शहरातील बरेच वृद्ध हे वृद्धाश्रमासारख्या संस्थेत वास्तव्य करतात.

वृद्धावस्थेतील समस्या :-

वृद्धावस्था ही रोग किंवा व्याधी नाही. मानवी किंवा कोणत्याही प्राण्यामध्ये ही अवस्था दिसून येते. वृद्धावस्था ही व्याधी नसली तरी वृद्धावस्थेच्या काळात अनेक शारीरिक आणि मानसिक व्याधी निर्माण होतात. वृद्धावस्था ही आयुष्याची संध्याकाळ असते. त्यामुळे वृद्धावस्थेत व्यक्तीची योग्य काळजी घेणे, सेवा करणे, मानसिक आणि कौटुंबिक शांती लाभणे इत्यादी गोष्टी आवश्यक असतात. परंतु हया गोष्टींची काळजी घेतली जात नाही, त्यामुळे वृद्धावस्थेत अनेक समस्या निर्माण होतात.

1) शारीरिक समस्या :-

वृद्धावस्थेत व्यक्तीच्या शरीरात बराच जैविक बदल घडून येतो. वाढत्या वयाबरोबरच बदल होत असतात. साधारण 50 वर्षांच्या वयानंतर हे बदल जाणवू लागतात. शारीरिक बदल हे अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपाचे असतात. हातपायांना कंप सुटणे, पोक येणे, अस्थी ठिसूळ होणे, रोगप्रतिबंधक क्षमतेचा न्हास, मनोनियंत्रणाचा अभाव, वृद्धावस्थेमध्ये निर्माण झालेल्या शारीरिक समस्यांमुळे त्यांना आरोग्य विषयक सोयी सवलती मिळणे आवश्यक असते.

2) मानसिक समस्या :-

वृद्धावस्थेमध्ये शारीरिक बदल होतात, त्याचप्रमाणे त्यांच्या मानसिकतेमध्ये सुद्धा बरेच बदल घडून येतात. वयोमानानुसार मानसिक बदल होणे अपरिहार्य असते. वृद्धावस्थेत विचारशक्तीचा न्हास होणे, कार्यक्षमता कमी होणे, शिकण्याची आवड नसणे, विसरभोळेपणा वाढणे इत्यादी मानसिक बदल होतात. क्षुल्लक कारणांमुळे ते भांडण करतात. घरातील व्यक्ती आपल्याला विचारत नाहीत, कोणीही मान देत नाहीत, अशा गोष्टींचा ते जास्त विचार करतात. वृद्धावस्थेत निर्माण होणाऱ्या मानसिक समस्यांच्यावेळी त्यांच्याशी प्रेमाने वागणे, आदर करणे, स्नेह देणे, या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात.

3) आर्थिक समस्या :-

वृद्धावस्थेमध्ये आर्थिक समस्या महत्त्वाच्या आहेत. कारण वृद्धावस्थेत व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. व्यक्ती आर्थिक उत्पादनामध्ये सहभाग घेवू शकत नाही. तसेच वृद्धापकाळामुळे कोणीही काम देत नाही. जे लोक नोकरीवर असतात ते निवृत्ती झाल्यावर घर बांधणे, मुलांचे लग्न करणे इत्यादी कारणांसाठी पैसा खर्च करतात. ज्यांना निवृत्ती वेतन मिळते त्यांची आर्थिक समस्या नसते. परंतु जे लोक नोकरी करीत नव्हते अशा वृद्धांच्या आर्थिक समस्या गंभीर आहेत.

4) सामाजिक समस्या :-

वृद्धांच्या समस्यांचा परिणाम समाज जिवनावर सुद्धा होत आहे. त्यामुळे वृद्धांचे प्रश्न सोडविण्याची गरज आहे. वृद्धांचा समाजामध्ये वेगळा दर्जा आणि भूमिका होती, परंतु वृद्धत्वामुळे त्यांच्या दर्जा आणि भूमिकेमध्ये बदल होतो. हा बदल झाल्यामुळे त्यांच्यात न्युनगंड निर्माण होतो. काही वृद्धांना असे वाटते की, आम्हाला समाजामध्ये मान सन्मान मिळावा परंतु आता त्यांना पूर्वीचा मानसन्मान मिळत नाही. त्यामुळे वृद्धांच्या मनात सामाजिक असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते.

भारतातील वृद्धांसाठी सामाजिक सुरक्षा:-

भारतामध्ये 19 व्या शतकात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी वृद्ध, अनाथ, अपंग, आजारी, अशक्त अशा व्यक्तींना वेळोवेळी सहाय्य केलेले दिसून येते. तसेच त्यांनी अनेकप्रकारच्या सेवाभावी स्थापने केल्यात. 1840 मध्ये बंगलोर येथे “The friend in need society” 1865 मध्ये पुणे येथे डेव्हीड ससून वृद्धाश्रम, 1885 मध्ये कलकत्ता येथे “Little sister of the poor”, नागपूर येथे 1890 मध्ये “Home for aged and handicapped”, इत्यादी विविध संस्थांची स्थापना करून वृद्धांना मदत करण्याचे कार्य ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केले.

वृद्धांना मदत करण्याच्या दृष्टीने विविध सेवाभावी संघटनांनी पुढाकार घेतलेला आहे. मुंबई, दिल्ली, लखनऊ, मद्रास, नागपूर इत्यादी मोठ्या शहरात वृद्धाश्रम सुरू करण्यात आले आहेत. नागपूर येथील मातृसेवा संघाच्यावतीने 1961 मध्ये “पंचवटी” हे वृद्धाश्रम सुरू करण्यात आले. वरोरा येथील आनंदवनात “उत्तरायण” या नावाने वृद्धाश्रम आहे. अशी अनेक वृद्धाश्रमे संपूर्ण देशामध्ये सुरू आहेत. याचाच अर्थ देशात वृद्धांची समस्या असल्यामुळे वृद्धांना वृद्धाश्रमाची आवश्यकता भासली आहे.

वृद्धांची समस्या लक्षात घेवून भारत शासनाने विविध प्रकारच्या कायद्यांची तरतूद केली. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 41 नुसार राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी वयोवृद्ध, आजारी आणि विकलांग नागरिकांना मदत पुरविण्याची तरतूद केली आहे. 1956 मध्ये पास झालेल्या “Hindu Adoption and Maintenance Act” नुसार प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या वृद्ध किंवा आजारी आईवडिलांची काळजी घ्यावी असे बंधन घातले आहे. 1973 मध्ये “कोड ऑफ क्रिमीनल प्रोसिजर” च्या कलम 125 प्रमाणे सर्व मिळवल्या आणि पुरेशी प्राप्ती असणाऱ्या व्यक्तीवर आपल्या आईवडिलांचे पोषण करण्याची जबाबदारी टाकण्यात आलेली आहे. या कायदानुसार वृद्धांना सामाजिक सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने वृद्धाश्रम, वृद्धांसाठी दिनकेंद्रे, गृहसेवा व्यवस्था, निवृत्तीवेतन, भविष्यकालीन निर्वाह निधी इत्यादी अनेक उपक्रम सुरू केले आहेत.

1) वृद्धाश्रम :-

आपल्या देशामध्ये वृद्धाश्रमाची कल्पना ही आता सर्वमान्य होत आहे. वर्तमानकाळात एक गरज म्हणून वृद्धाश्रमाचा विचार केल्या जातो. कौटुंबिक कलह, एकाकीपणा, एकटेपणाची भावना, कुटुंबियाकडून दुर्लक्ष इत्यादी कारणांमुळे वृद्ध लोकांना वृद्धाश्रमात जावे लागते. कौटुंबिक तणावामुळे कुटुंबात होणारा वृद्धांचा कोंडमारा आणि वृद्धांची एकाकीपणाची भावना समाप्त करण्याच्या दृष्टीने वृद्धाश्रम हा एक चांगला उपाय आहे. आज वृद्धाश्रम हे काळाची गरज ठरली आहे. वृद्धाश्रमामध्ये फक्त वृद्धांना प्रवेश दिल्या जातो. वृद्धाश्रमामध्ये वृद्धांची भोजन व्यवस्था, राहण्याची सोय, वैद्यकीय सोयी, करमणूक, क्रिडा, वाचनालय इत्यादी सर्व सुविधा वृद्धाश्रमात असतात. वृद्धाश्रमामध्ये सर्व वृद्ध असल्यामुळे त्यांची एकमेकाशी चांगले संबंध असतात, एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होतात. तेथे वृद्धांचे एक नविन सामाजिक विश्व निर्माण होते.

2) वृद्धांसाठी दिनकेंद्रे :-

वृद्धांसाठी दिनकेंद्रे हा सुद्धा एक चांगला उपक्रम आहे. वृद्धाश्रमात वृद्धांची चांगली काळजी घेतली जाते. तेथेच त्यांना सामाजिक सुरक्षा लाभते असे असले तरीही वृद्धाश्रमातील वृद्ध हे कौटुंबिक वातावरणापासून वंचित राहतात. वृद्धांना सामाजिक सुरक्षा मिळाली पाहिजे, तसेच त्यांनी कौटुंबिक वातावरणाला पारखे होवू नये या दृष्टीने दिनकेंद्रेही अतिशय महत्त्वाची आहेत. दिनकेंद्रामध्ये वृद्ध दिवसभर राहतात, तेथे मनोरंजन, खेळ, वाचनालय इत्यादी गोष्टी उपलब्ध करून दिल्या जातात. विश्रांती

करण्याची व्यवस्था सुध्दा असते. वृद्ध दिनकेंद्रात गेल्यामुळे इतर वृद्धांशी ओळख होते. वृद्ध एकमेकांचे अनुभव सांगतात. वृद्ध असल्यामुळे आपण दुःखी नाहीत तर सर्वच वृद्धांना या परिस्थितीमधून जावे लागते याची त्यांना जाणीव होते. वृद्ध दिवसभर दिनकेंद्रात राहत असल्यामुळे कौटुंबिक संघर्ष टळल्या जातो.

3) निवृत्तीवेतन व भविष्य कालीन निर्वाह निधी :-

वृद्धावस्थेतील आर्थिक परावलंबन दूर करण्याच्या दृष्टीने निवृत्तीवेतन व भविष्यकालीन निर्वाह निधीला महत्त्व आहे. भारत सरकारने कायदे करून निवृत्तीवेतन, भविष्यकालीन निर्वाहनिधी, बोनस अनुग्रह याची तरतूद केली आहे. केंद्रीय व राज्यशासनाच्या कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्तीवेतन प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला आहे. केंद्रशासनाने आपल्या कर्मचाऱ्यांकरीता 1964 मध्ये कुटुंब सेवानिवृत्तीवेतन योजना सुरू केली. 1972 मध्ये अनुग्रह रक्कम कायदा तसेच जीवन विमा आयोगा द्वारे आर्थिक मदत दिली जाते

4) वृद्धापकालीन निवृत्तीवेतन :-

निराधार आणि निराश्रीत वृद्धांना आर्थिक सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने वृद्धापकालीन निवृत्तीवेतन महत्त्वाचे आहे. 1957 मध्ये उत्तरप्रदेश सरकारने सर्वात प्रथम वृद्धापकालीन निवृत्तीवेतन कायदा पास केला. त्यानंतर आंध्रप्रदेश 1961, तामिळनाडू 1962, पश्चिम बंगाल 1964, राजस्थान 1964 इत्यादी राज्यात वृद्धांना निवृत्तीवेतन देण्याचा कायदा करण्यात आला. महाराष्ट्रात मात्र उशिरा म्हणजे 1978-79 पासून वृद्धापकालीन वेतनाची तरतूद केली. यानंतर या योजनेला “संजय गांधी निराधार योजना” असे नाव देण्यात आले. वृद्धापकालीन निवृत्तीवेतन वृद्धांना आर्थिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

सारांश :-

वृद्ध कल्याणाकरीता शासनाने विविध कायदे केले. सामाजिक सुरक्षा वृद्धांना देण्यात आल्या. शासनाने वृद्धांना काही सोयी सवलती जाहिर केल्या आहेत. हे खरे असले तरी ह्या सर्व योजना सुशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असलेल्या वृद्धांकरीता आहेत. गरीब, निराधार, वृद्धांच्या कल्याणाकरीता मात्र शासनाच्या विशेष योजना नाहीत. वृद्धापकालीन निवृत्तीवेतन हे सर्व गरीब आणि निराधार वृद्धांकरीता आहे. परंतु या योजनेत अनेक त्रुट्या आहेत. या योजनेचा फायदा त्यांना मिळत नाही. परंतु या ठिकाणी सुध्दा गरीब, निराधार वृद्धांविषयी कोणतीच काळजी घेतली जात नाही, त्यांच्याकडे दुर्लक्षित केले जाते. शेतमजूर, अल्पभूधारक, मजूर असलेल्या वृद्धांना सामाजिक सुरक्षा देण्याच्या दृष्टीने शासन आणि सेवाभावी संघटनांना विशेष उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. प्रा. डॉ. सुनिल मायी – भारतीय सामाजिक समस्या.
2. प्रा. डॉ. प्रदीप आगलावे – आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या.
3. राम आहुजा – सामाजिक समस्याएँ
4. डॉ. निलीमा पांडे – वृद्धांच्या सामाजिक, मानसिक समस्या.
5. लोकसत्ता – वृद्ध आईवडिलांचा सांभाळ.